

A folyami kavics felhasználása barcsi és Barcs környéki őskori telepeken

RÓZSÁS MÁRTON

H-7570 Barcs, Krénusz J. u. 16., e-mail: rozsas.barcs@freemail.hu

Rózsás, M.: *Use of river gravel in prehistoric settlements around Barcs.*

Abstract: Due to the lack of natural stone deposits, the prehistoric population of the Drava Basin obtained most of their stone materials from "imports". The only locally available and obtainable stone material was gravel transported by the river Drava. Suitable pebbles were used to make tools that could be used without significant reshaping, or were used in their natural form. Very few researchers have studied the subject, which is why the author has found it useful to publish the results of his observations to date.

Keywords: Drava river, pebble, stone tool

Bevezetés

A régészeti szakirodalomban közismert, sokszor és sok aspektusból feldolgozott téma az őskori kőeszközök tipológiája, anyag- és készítés-technológiai vizsgálata. Jóval kevesebb figyelmet kaptak ugyanakkor azon kőeszköz-csoportok, melyek természetes előfordulási állapotukban, vagy minimális alakítással kerültek be az őskor emberének eszköztárába.¹

A Dráva Közérdekű Muzeális Kiállítóhely (korábban Dráva Múzeum) régészeti gyűjteményében Barcsról és környékéről származó, jelentős számú kőeszköz található, mely teljes egészében feldolgozatlan.² Ebből az anyagból válogattuk ki azokat a tárgycsoportokat, melyek közreadásával – reményeink szerint – közelebb kerülhetünk a Dráva mente őskori kőeszköz-használatának, illetve annak egy speciális csoportja megismeréséhez. Természetesen, az általunk terepbejárások során gyűjtött szórványos leletanyag alapján csak

vázlatos képet alkothatunk, hipotéziseket fogalmazhatunk meg, de ezen kívül még számos más szempont és megközelítés is felmerülhet.³

A gyűjtött anyag keltezését csupán tág intervallumok között tudjuk megkísérelni, ugyanis a cikkünkben hivatkozott 10 lelőhely az ott képviselt korok miatt sok tekintetben hasonló. A lelőhelyek területünkre jellemzően, többnyire együtt tartalmazzák több korszak leletanyagát, azaz a települések kontinuitást mutatnak. Az őskori leletanyag legtöbbször a neolitikummal indul, és a későbronzkorral lezárul, bár mennyiségük eltérő. Ritkábban a késő vaskor (kelták) még megjelenik, de elhanyagolható mennyiségben.⁴ Ebből kiindulva, a kísérő leletanyag jól meghatározható részét – ez főként a kerámia –, annak arányát, és az adott lelőhelyen a kőanyaggal való közös/gyakoribb előfordulását tekintettük a datálás alapjának. Példaként említhetjük Barcs-Vukovári dűlő⁵ és Istvándi-Kenderföld⁶ lelőhelyeket. Előbbinél a későbronzkori (urnamezős kultúra) anyag a domináns, utóbbinál pedig a lelőhely egy jól behatárolható részén, a kőanyag mellett szintén jelentős mennyiségű későbronzkori kerámiát gyűjtöttünk. Mint már utaltunk rá, a szórványos leletanyag datálása természetesen magában hordoz több-kevesebb bizonytalansági tényezőt. Ennek ellenére, a terület relatív kutatatlanságából adódóan, mégis indokoltnak látjuk az eddig összegyűjtött információkat közreadni.

A lelőhelyek⁷

Lelőhely	Elhelyezkedése	Korszak	Kavics leletanyag/db
Barcs-Pusztabarcs	ártéri domb (elpusztult)	neolitikum→kelta	3 – 5
Barcs-Vukovári dűlő	egykori magaspart	rézkor→bronzkor	5 – 10
Drávaszentes-Kenderföld	vízparti dombhajlat	rézkor→bronzkor	2 – 3
Somogytarnóca-Györgyös	vízparti dombhajlat	neolitikum→bronzkor	2 – 3
Komlósd-Rezula	vízparti dombhajlat	neolitikum→rézkor	3 – 5
Komlósd-Kenderföld	vízparti dombhajlat	neolitikum→bronzkor	1 - 2
Komlósd-Zártkert	vízparti domb	neolitikum→rézkor	3 – 5
Csokonyavisonta-Nagypusztá	vízpart	neolitikum→bronzkor	5 – 8
Csokonyavisonta-Márkus malom	vízpart	bronzkor(?)	1
Istvándi-Kenderföld	vízparti magaslat	neolitikum→bronzkor	10 – 15

1 Bácskay-T. Bíró 2003, 118-121.

2 2011-ig Dráva Múzeum néven működött. (továbbiakban: DKMK)
Az anyag részben leltározott.

3 Péterdi 2011.

4 Rózsás 2002, 49-55.

5 DKMK. Ltsz. 89.9.1.-89.59.1., ill. további leltározatlan anyag.

6 DKMK. Ltsz. 98.8.1 - 16., ill. további leltározatlan anyag.

7 Rózsás 1987.

Folyami kavics, mint eszköz nyersanyag

Mivel Baracson és környékén, de Belső-Somogyban sem található természetes, eszközkészítésre alkalmas köelőfordulás, minden itt előkerült kőeszköz más vidékekről származó „import” nyersanyagból készült.⁸ Ezzel is magyarázható, hogy az általunk vizsgált területen előkerült kőeszközök száma relatíve kevés, a gyűjtött anyagban sok a végtelékig elhasznált, vagy újrafelhasznált darab. Az is a kőanyaghoz való korlátozott hozzáférést jelzi, hogy csiszolt eszközök készítésére olyan kőtípusokat is felhasználtak, melyek erre nem igazán voltak alkalmasak.⁹ Elfogadott az a terminológia, miszerint ha a nyersanyagok származási helye 25-30 km-en belül található, akkor „helyi”, ha 50-100 km-ről származik, akkor „közeleli vagy regionális”, 200 km-nél távolabbi beszerzési hely esetében pedig „távolsági” lelőhelyről beszélhetünk.¹⁰

Esetünkben – mint potenciális beszerzési helye – elsősorban a mintegy 70 km-re található Mecsek-hegységre gondolhatunk (fonolit, radiolarit, gránit, homokkő), vagy a délre, 70 km-re, a Dráva túloldalán elhelyezkedő Papuk-hegység (mészkő, homokkő, bazalt) jöhet még szóba.¹¹ Ezeket a származási helyeket azonban csak a csiszolt eszközök anyagára nézve lehet elfogadnunk.

A lelőhelyeken előkerült, folyami kavicsból készült eszközökön még nem végeztek petrográfiai vizsgálatot, így származásuk bizonytalan, de logikusnak tűnik, hogy azokat a legközelebbi előfordulási helyeken szerezhették be. Ez esetünkben a Dráva/ős-Dráva, mely helyenként jelentős vastagságú kavicsréteget halmozott fel a földtörténet korábbi korszakaiban, elsősorban a pleisztocén során. A holocénben a kavicsrétegekre vastag iszap, agyag- és homokréteg rakódott. Emiatt a kavics több méteres mélységbe került, ahonnan hozzáférhetően csak néhány helyen bukkan felszínre. Ilyen a Barcstól ÉNy-ra 55 km-re található Gyékényes és Órtilos környéke.¹² (1. ábra)

A kavicsanyag kinyerése az őskorban ezekből a lerakott, felhalmozódott teraszokból vagy torlaszokból, esetleg nagyobb víztömeg (áradások) által a felső folyás hegvidékeiről lesodort és a zátonyokon összegyűlt hordalékból történhetett. A folyó Barcs felé történő kavics-hordalék szállítása a 18-19. században végrehajtott szabályozási munkák, majd a 20. században épített erőművek visszatartó hatása eredményeként fokozatosan csökkent, napjainkra – utánpótlás hiányában – meg is szűnt. A nagy szemű kavics helyét

az apró szemcsés, homokos sóder foglalta el.¹³

1. ábra. Kavicsos Dráva part

A Dráva által szállított kavics anyagának zömét a kvarcit alkotta. A kvarcit a kemény kvarcsemcséknek köszönhetően különlegesen ellenálló kőzet, ezért gyakran fordul elő folyami üledékekben, kavics formájában.

Az általunk tárgyalt korszakokra (neolitikum-bronzkor) már kevésbé jellemző kavicsok felhasználása pattintott kőeszközök készítésére. Ezt megelőzően a felső paleolitik gravetti kultúra, valamint a középső kőkorszak (mezolitikum) embere használta fel – különböző arányban – pattintott eszközök készítésére a kavics nyersanyagot. Más funkcióban – jellemzően ütőkőként, dörzsölőkőként – való felhasználása viszont folyamatosan és általánosan jelen van a későbbi őskori kultúrákban. A kevésbé ellenálló anyagú kavicsokat (palafélék, homokkő) csiszolókként alkalmazták.¹⁴

A vizsgált leletek jellemzése/értékelése

Vízforraló kavicsok (?)

Bár a terepbejárások során nem találtam egyértelműen ilyen célra szolgáló ép kavicsot, de az etnográfiai és régészeti párhuzamok alapján korai használatuk szinte biztosra vehető.¹⁵ Ez különösen a tűzálló,

8 A Zselicben ismeretes néhány, nagyon gyenge minőségű Pannon-homokkő előfordulás. <https://www.geocaching.hu/caches.geo?id=3655> (letöltés: 2020.03.29.)

9 Puha, vagy palás, lemezesen szétváló kőfélések, melyek nem adnak tartós élt.

10 T. Bíró 1984. 41-52.

11 Úgy tűnik, hogy a kőanyagok beszerzése később is ezekről a helyekről történhetett, mert a barcsi török palánk ásatása során előkerült fenőkövek és kézi malom anyaga is innét származik. Lásd: T. Bíró 2016, 145-151.

12 <http://www.teruletfejlesztis.somogy.hu> Természetföldrajzi jellemzés. T.1. Felszínfejlesztés. (Letöltés: 2020.03.16.)

13 <http://vpf.vizugy.hu/reg/ovf/doc/Drava%20Reszvizgyujto%20JV> Dél-Dunántúli VIZIG. Jelentős vízgazdálkodási kérdések a Dráva részvízgyűjtő területén. Pécs, 2014. (Letöltés: 2020.03.16.)

14 T. Bíró 2008, 11-37.

15 Mezolitikus lelőhelyen is előkerültek tűzgödör köré rakott, átégett bazaltkavicsok, melyek akár ilyen célra is szolgálhattak. Svoboda 2017, 140.

magasabb hőmérsékletet is elbíró kerámiák készítése előtti korokra lehetett jellemző.¹⁶ Azonosításuk nehéz, mivel egyedüli jellemzőjük a kavics átégett, repedezett, tűzfoltos volta lehetne. Ez azonban a talaj szerkezete és kémiai összetétele, a lelőhelyek és a kőanyag geológiai jellemzői miatt könnyen eltűnhet. Egyes, paticsos-égett közegből előkerült átégett kavicsok pedig valószínűleg inkább az objektumok pusztulásával hozhatók összefüggésbe. A vízforralással járó intenzív igénybevétel (izzítás-hűtés) miatt a kövek kristályszerkezete idővel meggyengül, a kavics szétpattan, darabjai szétszóródnak. Ilyen, átégett kavicsdarabokat sok őskori lelőhelyen találtam, de eredeti funkciójuk a fentebb említett okok miatt azonosíthatatlan.

Ütőkövek/dörzsölőkövek

A legtöbb szóban forgó őskori lelőhelyen jelentős számban fordulnak elő, talán ez lehet a leggyakoribb felhasználási terület.¹⁷ Ezen funkciót betöltő tárgyak egyik jellemzője a kemény, kopásálló kőzet, valamint a kézhez álló forma és a viszonylag kis súly. Méretük a 4–5 cm-től a 9–10 cm-es átmérőig/hosszúságig szóródik, a legtöbb darab 5–7 cm-es. A kavicsokból valószínűleg eleve a leginkább megfelelő darabokat válogatták ki erre a célra. Használatukról a kavics végein vagy a palástja mentén körben látható kopásnyomok/ütésnyomok tanúskodnak. Általában megtartották a kavics természetes alakját, néha csak az egyik, vagy mindkét végével dolgoztak, máskor a teljes felületet igénybe vették. Az eszközök kavics eredetére a munkafelületeken kívül néhol még meglévő eredeti kéreg (kortex) is utal. Több darab alakja a kockához közelít, ezek valószínűleg ütésre, dörzsölésre vagy zúzásra egyaránt szolgálhattak.¹⁸ (2-3-4. ábra) Az is valószínűnek látszik, hogy egy-egy ütőkő hosszabb ideig használatban lehetett – erre az erős kopásnyomok utalnak –, így az alkalmas nyersanyagok beszerzése nagyobb időközönként történhetett. Többfunkciós darabokat is találhatunk, bár ezek aránya jóval kisebb. Az általában lapos, ovális vagy közel korong alakú kavicsok végein, illetve pereme mentén ütésnyomok, lapjaikon csiszolásra utaló használati kopások láthatók.¹⁹ (5. ábra)

Magkövek

Mint már említettük, a természetes köelőfordulások hiánya miatt az eszközkészítésre alkalmas nyersanyagok többségének beszerzése távolabbi vidékekről történt. A csiszolt eszközök esetében ez mindenképpen így lehetett, azonban a mindennapi, tömeges használatú patintott pengék és egyéb eszközök készítése a kavicsból gyűjthető, erre alkalmas kőanyagokból is történhetett.

2. ábra. Ütőkövek

3. ábra. Ütőkövek

4. ábra. Kérges kavics ütőkövek

5. ábra. Többfunkciós kavics üto / csiszoló kövek

¹⁶ Hála 2016, 88-89.

¹⁷ Mennyiségük lelőhelyenként változó, 1-2 darabtól 10-15 darabig szóródik. Mivel terepbejárásokból származó darabokról van szó, a darabszám folyamatosan változó, függ a bejárások gyakoriságától.

¹⁸ DKMK. Régészeti gyűjtemény. 1. ábra. Ltsz. 10.2.335,336,343,344.1. (Istvándi-Kenderföld); 2. ábra. Ltsz. 89.46.1.(Barcs-Vukovárdi-dűlő), Ltsz.87.7.67; Ltsz.87.7.67-69.1.(Barcs-Pusztabarcs); Csokonyavisonta-Nagypusztá (leltározatlan). 3. ábra. Ltsz.10.2.347 (Istvándi-Kenderföld), 91.51.1. (Istvándi-Kenderföld) 4. ábra. Komlósd-Rezula (leltározatlan)

¹⁹ DKMK. Leltározatlanok. (Komlósd-Kenderföld és Komlósd-Zártkert)

6. ábra. Kavics magkő, hasítási nyomokkal

Erre keménységük és jó hasadásuk miatt elsősorban a kovafélék voltak alkalmasak.²⁰ A kavicsokról általában kagylós törésű darabokat hasítottak/ütötték le, majd azt változatlan formában, vagy további megmunkálás (retusálás) után használták fel. (6-7. ábra) Érdekes az a bemutatott kavics magkő, melyről pengéket hasítottak le, mintegy „meghámozva” azt.²¹ (8. ábra)

Őrlőkő golyók

A lelőhelyeken előkerült őrlőkövek anyaga kivétel nélkül homokkő, a vöröses-barna színű ún. „permi vörös homokkő”.²² Az őrlőkövek leginkább igénybe vett része az őrlő mozgást végző golyó vagy a körszelet keresztmetszetű, cipó alakú felső rész, ez utóbbi gyakran elkopott és eltört.²³ Pótlásuk – vagy eleve készítésük – gyakran keményebb, kopásállóbb kőből, vagy nagyobb méretű kavicsból vagy görgeteg kőből történt.²⁴ Méretük jóval nagyobb, mint az ütőköveké, hiszen az őrlés, a kemény magvak szétzúzása súlyt és erőt kívánt. (9. ábra)

Simítókövek

A kerámiakészítés során használt eszközök közé sorolhatjuk a simítóköveket. Az edénytest felépítése során az edényfal külső-belső elsimítására, egyenletessé tételére, majd a felület polírozására, díszítésére használták őket.²⁵ Jellemzőjük a simára csiszolódott, olykor fényes felület. Ez azonban csak a hosszú ideig használt darabokra jellemző. Amennyiben bemélyített (vonalas) díszítés készítésére is használták őket, a kavicson élt alakították ki. A terepbejárások során mindössze egy ilyen töredéket találtam, a mandula alakú kavics egyik vége tompa elben végződik.²⁶

7. ábra. Kavics magkő, hasítási nyomokkal

8. ábra. „Hámozott” kavics magkő

9. ábra. Őrlőkő golyók

20 Az 6-7. ábrán bemutatott magkövek anyaga barna, illetve szürke kőzet, talán radiolarit.

21 DKMK. 4. ábra. Leltározatlan. (Csokonyavisonta–Márkus malom) 5. ábra. Leltározatlan. (Barcs-Vukovári mező) 6. ábra. Ltsz. 88.76.1. (Somogytarnóca-Györgyös)

22 Ezek származási helye valószínűleg a Mecsek-hegység.

23 Előfordul a lapos, vaskos, korong alakú felső rész is.

24 DKMK. Leltározatlan. (Barcs-Vukovári mező és Drávaszentese-Kenderföld)

25 Magyar Néprajzi Lexikon II. (F-Ka) (főszerk.: Ortutay Gyula), Bp. 1979. 71-83. (Fazekasság címszó)

26 DKMK. Ltsz. 87.4.2 (Barcs-Pusztabarcs)

Speciális felhasználás

A különleges formájú vagy szép, nemes anyagú lapos kavicsok ékszerként vagy amulettként történő felhasználása nem szokatlan, és nem is ritka az őskorban.²⁷ A bemutatott darabon mindkét oldalról megkezdett át-

27 Hasonló darabot közöl Regöly-2 mezolitikus lelőhelyről: Eichmann-Kertész –Marton 2010, 211-233.

10. ábra. Félkész kavics csüngő

lyukasztás van, melyet valószínűleg egy hegyes kőeszközzel végeztek.²⁸ (10. ábra)

A barcsi kora neolitikus Starčevo lelőhelyről²⁹ származó kőgolyónak nemcsak funkciója, hanem még eredete is kérdéseket vet fel. A lelőhely homogén, agyagos-lösszös talaja a kerámiatöredékek, kőeszközök és némi paticotörmelék kivételével semmilyen helyi idegen anyagot sem tartalmazott. Kétségtelennek látszik, hogy a golyó ember révén került a településre, származási helye talán a Dráva lehet. Funkciójára nézve figyelemre méltó, hogy alakja szinte tökéletes gömb alakú, felülete teljesen sima, ami a természetes kavicsok között aligha fordulhat elő. Úgy véljük, hogy ebben az esetben a kavicsot csiszolással alakították szabályos gömbbé, funkciója – egyedisége miatt – mindenképpen további kutatást igényel.³⁰ (11. ábra)

Ugyancsak megkezdett fúrás/lyukasztás látható ugyanekkor kerek, lapos mészkő kavics mindkét oldalán. A kavics mértani közepét bekarcolással megjelölték, majd egy kis mélyedést véstek az anyagba, ami elősegítette volna a fúró behatolását. Valószínűleg orsókarika vagy kis buzogányfej lett volna, ha elkészül a tárgy.³¹ (12. ábra)

Összegzés

A legtöbb lelőhely szórványos anyagában nem lehet egyértelműen elkülöníteni egy adott korszakhoz tartozó kavics kőanyagot. Ahol erre – legalább részben – mégis lehetőség volt, ott a bronzkori lelőhelyeken találtak a legtöbb darabot. A leletanyag korabeli megoszlásából úgy tűnik, hogy a legintenzívebb felhasználás a bronzkor folyamán történhetett. Ez valószínűleg összefüggésben lehet a Dráva medrének időnkénti áthelyeződésével, az éghajlati tényezőkkel, vagy akár a bronzkori migrációs folyamatokkal is. A kavicsanyag-

11. ábra. Kavics golyó

12. ábra. Kavics fúrásnyommal

hoz való hozzáférés nagyban függött a mindenkori vízállástól, így az befolyásolhatta az egyes lelőhelyeken használt kavicseszközök mennyiségét is. A kavics nyersanyag-lelőhelyek egy régiót is elláthattak, az általuk bejárt területen szinte minden őskori lelőhelyen találtunk felhasznált kavicsot. Nyilvánvaló, hogy a kavicsból nyerhető nyersanyagok nem pótolhatták a minőségi, csiszolt vagy pattintott eszközök készítéséhez használt szerszámköveket, de bizonyos területeken – szükség esetén - részben kiválthatták azokat.³²

Köszönetnyilvánítás

Megköszönöm Kovács Gyöngyi és Marton Tibor (BTK. Rég. Int.) észrevételeit, segítő támogatását, valamint Győri Vilmosnak a kavicsos part fotóját.

28 DKMK. Ltsz.87.4.1.(Barcs-Pusztabarcs)

29 Kalicz 1990, 34.

30 DKMK. Leltározatlan. (Barcs-Dolec) – Rózsás 2010, 40-55. - Hasonló darabokat közül a neolitikumból: ebay.Neolithic Stone Funeral Balls - 6500 to 2000 Before Present-Sahara.(Letöltés: 2012.08.29.)

31 DKMK. Ltsz. 88.13.6.(Somogytarnóca-Györgyös)

32 Ez talán valamennyi, kavicsot szállító folyó v. patak közelében lévő őskori telep esetében így lehetett. Cs. Balogh1992, 201-210.

Irodalom

- CSONGRÁDINÉ BALOGH É. 1992: Szigetszentmiklós-Údülősor korabronzkori telepének kőszeközvizsgálata. – Régészeti kutatások az MO autópálya nyomvonalán I. BTM. Műhely 5: 201-210.
- BÁCSKAY E. – T. BÍRÓ K. 2003: Nyersanyag, bányászat, kereskedelem. – Magyar régészet az ezredfordulón. főszerk. Visy Zsolt. IV. Az újkőkor: 118-121. (további gazdag irodalommal)
- T. BÍRÓ K. 1984: Őskőkori és őskori pattintott kőszeközzeink nyersanyagának forrásai / Sources of lithic raw materials for chipped implements in Hungary. – Archaeológiai Értesítő 111: 41-52.
- T. BÍRÓ K. 2008: Kőszeköz nyersanyagok Magyarország területén. – Miskolci Egyetem Közleménye. „A” sorozat (74): 11-37.
- T. BÍRÓ K. 2016: Lithic artifacts from the Ottoman-period site at Barcs castle. – The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary-the Contribution of the Natural Sciences: 145-151.
- EICHMANN W. J. – KERTÉSZ R. – MÁRTON T. 2010: Mesolithic in the LBK Hearthland of Transdanubia, Western Hungary. Die Neolithisierung Mitteleuropas: 211-233. Regöly-2 fig.12.
- HÁLA J. 2016: Különös kövek, csodás csontok. Kilenc dolgozat a népi geológia köréből. – Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány. Rudabánya: 88-89.
- KALICZ N. 1990: Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. – Inventaria Praehistorica Hungariae (4): 34,142-146. (A barcsi kora neolitikus leleteket Rózsás Mártonnal közösen közli)
- PÉTERDI B. 2011: Szerszámkövek és csiszolt kőszeközök archeometriai vizsgálatának eredményei (Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhely, késő-rézkor, Bádeni kultúra). – Doktori (PhD) értekezés tézisei. Témavezető: Dr. Szakmány György PhD. http://teo.elte.hu/minosites/tezis2011/peterdi_b.pdf (letöltés: 2020.03.29.)
- RÓZSÁS M. 1987: Barcs és környéke régészeti lelőhelyei és leletei. – DKMK. Adattár: 328-87.
- RÓZSÁS M. 2002: Késő vaskori ház Barcs-Pusztabarcsról. – Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 49-55.
- RÓZSÁS M. 2010: Plasztikus ábrázolások és kultusztárgyak Barcs és környéke neolitikus és rézkori lelőhelyeiről. – Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmánykötete: 40-55.
- J. A. SVOBODA 2017: The Mesolithic of Northern Bohemia: 140. (fig.4.)

Use of river gravel in prehistoric settlements around Barcs

MÁRTON RÓZSÁS

There is no natural stone occurrence along the Drava river in Somogy county. In different eras of prehistoric times, the people who settled here procured the raw material from more distant lands to make their polished and chipped stone tools. However, they had at their disposal a material that was available locally but could

only be used for a specific purpose, gravel transported by the Drava River. The gravel could be collected directly from the river or from the layers deposited by the river during the ice age and used in their natural state or with minor processing.